

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2025.01.025

УДК 908(477.62)“18/19“

Олексій Романько (м. Львів)

аспірант Горлівського інституту іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

E-mail: lexinua88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3138-652X>

Краєзнавчий рух на Донеччині (кінець XIX – 20-30-і роки XX ст.): персональний вимір

*Метою статті є дослідження історико-краєзнавчого руху на Донеччині у період з кінця XIX по 20-30-і роки XX ст. Сфокусовано увагу на особистостях, які зробили вагомий внесок у дослідження історії Донецького краю, на формах та методах краєзнавчої роботи, які у взятий для аналізу історичний період розвитку суспільства проводилася у цьому регіоні. **Методологічну** основу роботи складають принципи історизму, науковості, об'єктивності, аналітичного та порівняльного методів. **Наукова новизна** визначається відсутністю ґрунтовних досліджень з історії краєзнавчого руху в Донецькій області саме у період з кінця XIX по початок XX ст. Зроблена спроба розкрити роль і місце в розвитку краєзнавства Донеччини таких відомих істориків, музейників та краєзнавців, як І. П. Коваленко, М. О. Макаренко, М. В. Сібільов, В. Ф. Спесивцев, які жили і працювали наприкінці XIX ст. – початок XX ст. **Висновки.** Краєзнавчий рух на Донеччині, який бере свої витоки ще з XVII – XVIII століть, розпочав свій активний розвиток з другої половини XIX століття та особливо розвинувся у 20-30-і роки XX століття. На прикладі Донеччини показано, що краєзнавство, як громадський рух, у своєму розвитку багато в чому зобов'язаний представникам тогочасної інтелігенції, у першу чергу науковцям, археологам, музейникам, педагогам, а також священослужителям; важливою у дослідженні історії рідного краю є роль особистості.*

Ключові слова: краєзнавство, Донеччина, І.П. Коваленко, М.О. Макаренко, М. В. Сібільов, В.Ф. Спесивцев.

Oleksii Romanko (Lviv, Ukraine)

Postgraduate Student at Horlivka Institute

or Foreign Languages, State Higher Educational Institution

Donbas State Pedagogical University»

E-mail: lexinua88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3138-652X>

From the history of the local history movement in Donetsk region (late 19th – 1920s–1930s)

Abstract. *The aim of this article is to explore the historical and local history movement in Donetsk region from the late 19th century to the 1920s–1930s. It is important to focus on the personalities who made a significant contribution to the study of Donetsk region's history and the establishment and development of the local history movement. Considering the specific features of Donetsk region, it is essential to highlight the forms and methods of local history work conducted in the region during the analyzed historical period. **The methodological** framework of the study is based on the principles of historicism, scientific rigor, objectivity, as well as analytical and comparative methods. **The scientific novelty** of the study is determined by the absence of comprehensive research on the history of the local history movement in Donetsk region for the period from the late 19th to the early 20th century. An attempt has been made to reveal the role and significance of prominent historians, museum workers, and local historians, such as I. P. Kovalenko, M. O. Makarenko, M. V. Sibilov, and V. F. Spesivtsev, who lived and worked in the same historical era.*

Conclusions: *The local history movement in Donetsk region, which traces its origins back to the 17th–18th centuries, began its active development in the second half of the 19th century and experienced significant growth in the 1920s–1930s. The example of Donetsk region demonstrates that local history, as a civic movement, owes much of its development to representatives of the contemporary intelligentsia, primarily scholars, archaeologists, museum workers, educators, and also clergy. Additionally, the role of individuals is crucial in researching the history of one's native region.*

Key words: *local history movement, Donetsk region, I. P. Kovalenko, M. O. Makarenko, M. V. Sibilov, and V. F. Spesivtsev.*

Розглядаючи краєзнавчий рух на Донеччині, дослідники, як правило, зосереджують свою увагу на 20-х роках ХХ століття. І це справедливо, адже у цей історичний період краєзнавство в Україні «із заняття одинаків зросло до рівня виняткової державної справи» й історики вважають «золотим періодом» в його історії¹. І все ж початки краєзнавчого руху в межах сучасної Донеччини слід віднести до більш раннього періоду. Професор Донецького національного університету В.О. Пірко відтворив загальну картину заселення регіону в XVI–XVIII ст. та початковий етап формування поліетнічного складу населення нинішньої Донеччини². Давню згадку про сучасну Донеччину пов'язують з експедицією під керівництвом ученого-природознавця А. Й. Гільденштедта в 1768–1775 роках, результати діяльності якої стали основою вивчення економіки, побуту і звичаїв України, в т. ч. Слобідської України, куди частково входила й сучасна Донецька область. Без-

цінними й сьогодні залишаються для дослідників рідного краю записи академіка Гільденштедта про Святогірський монастир, поселення Маяки, Райгородок, містечко Слов'янськ³. Важливим джерелом для краєзнавчих досліджень на початку ХХ ст. стала праця Д. Багалія «Історія Слобідської України» (1918), у якій висвітлено соціально-економічні, історико-географічні, культурні питання розвитку Слобожанщини⁴.

Особливості краєзнавчого руху в Донецькому краї наприкінці ХІХ – у 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття у тій чи іншій мірі висвітлюються у дослідницьких статтях М.А. Араджионі, Р.П. Божко, І. П. Коваленка, Л.Р. Д. Ляха, П.І. Мазура, В.М. Нікольського, В.Ф. Павлухіної, В.О. Пірка, М.О. Принь, Н.В. Салькової, С.Й. Татаринова та ін⁵. У даному дослідженні сфокусовано увагу на особистостях, які зробили вагомий внесок у дослідження історії Донецького краю, на формах та методах краєзнавчої роботи наприкінці ХІХ перша третина ХХ століття.

¹ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20–30-х роках // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К.: «Рідний край»; Хмельницький ред.-вид. відділ. 1991. С. 4.

² Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (Короткий історичний нарисі уривки з джерел) /Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. С. 4.

³ Путешествие академика Гильденштедта. Харків, 1892. С. 33, 35–36, 38–44.

⁴ Багалій Д.І. Історія Слободської України: з 71 малюнками і 2 картами / Харків: Союз, 1918. 308 с.

⁵ Божко Р.П. Краєзнавчий музей у Маріуполі: шлях до сторіччя. Маріуполь, 2020. 76 с.; Коваленко І. П. Музеї краєведіння в Донбасі // Просвещение Донбасса. 1923. № 5. С. 90–99; Лях Р.Д. Історичне краєзнавство Донеччини // Краєзнавство. 2001. № 1. С. 47–52; Мазур П.И. У истоков краєведіння в Мариуполі // Мариупольский краєведческий сборник /Под ред. Р. П. Божко и др. – Мариуполь: Изд-во «Рената», 2010. С. 5–7; Нікольський В. Організація краєзнавчої роботи в Донбасі в 20-х роках // Конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України. 9 жовтня 1991 р.». Тези доповідей та виступів. К.- Кам'янець-Подільський, 1991; Павлухіна В.Ф. Окремі аспекти історичного краєзнавства на Донеччині в 20- 90-і рр.. ХХ ст. // Новые страницы в истории Донбасса: статьи /Гл. ред. З.Г. Лихолобова. Донецьк, 1997. Кн. 5. С. 164–171; Пірко В.О. Витоки краєзнавства Південно-Східної України // 7 Всеукр. наук. конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». К.: «Рідний край», 1995. Ч. 1. С. 19–20; Принь М. О. Маріупольський музей краєзнавства в радянській музейній мережі в 1920-х – на початку 1930-х років // Праці Центру пам'яткознавства. 2014. Вип. 25. С. 130–139; Салькова Н.В. «Особо замечательные события» в жизни мариупольских гимназистов (По материалам ежегодных отчетов Александровской мужской гимназии) // Мариупольский краєведческий сборник. 2014 год. Ред. кол. Божко Р. П. и др. Мелитополь: Изд. дом Мелитопольской гор. типографии, 2014. С. 31–36; Татаринов С.Й. Діяльність земства в Донбасі. Харків: Книга мигом, 2015. 407 с.

У другій половині XIX ст. спостерігається посилений інтерес у вивченні історії таких давніх міст Донеччини, як Бахмут, Слов'янськ, Маріуполь. Активізуються археологічні дослідження, збір та опрацювання матеріалу для створення історико-краєзнавчих музеїв. Багато в чому це пов'язано із відкриттям початкових шкіл, гімназій, де ініціаторами краєзнавчої роботи ставали вчителі, які відчували потребу матеріалу з історії рідного краю у навчально-виховному процесі. До збирання матеріалу з історії рідного краю та його популяризації серед населення часто долучалися місцеві священники.

Яскравим прикладом цього може бути цілеспрямована та системна робота з історії рідного краю у Маріуполі. Засновником краєзнавчого руху в Приазов'ї вважають Феоктиста Аврамовича Хартахая (1836–1880), історика, педагога, етнографа. Упродовж кількох років він займався дослідженнями історії Криму, культури греків Приазов'я і кримських татар, збирав фольклор, записував українські, грецькі, татарські народні пісні. З часу заснування Маріупольської чоловічої гімназії (1876) і до своєї смерті (1880) він був директором цього навчального закладу. Обіймаючи зазначену посаду

Ф. Хартахай здійснив неоціненний внесок у розвиток краєзнавства в Приазов'ї, становленні Олександрівської гімназії, педагогам якої він наголошував на необхідності вивчати та використовувати місцевий матеріал у роботі з молоддю.

Феоктист
Аврамович
Хартахай

Особливо активна діяльність з краєзнавства у гімназії продовжилася з 1880 р. за директорства Григорія Івановича Тимошевського. Викладачі гімназії досліджували питання заселення Маріупольщини, його національного складу

населення, характеризували господарський розвиток краю, освіти, культури, релігії тощо. Результатом їхньої дослідницької роботи стала книга «Маріуполь та його околиці» (1892), обсяг якої з додатками складає понад 500 сторінок. Подібного краєзнавчого видання на той час не мали навіть великі міста України⁶.

Усі знахідки було зібрано й згодом оформлено в історико-церковно-археологічний музей при маріупольській Олександрівській гімназії (1893), який мав назву, але по своїй суті був краєзнавчим, так як усі зібрані матеріали розповідали про історію рідного краю. Весь

педагогічний колектив на чолі з директором активно працював над створенням музею, меценатом якого виступила Софія Іванівна Хараджаєва, яка під новостворену установу безкоштовно віддала окреме приміщення⁷.

Обкладинка
книги
«Маріуполь и
его окраины».
1898 г.

Музей постійно поповнювався рідкісними старовинними речами: іконами, одягом, посудом, жіночими прикрасами, кам'яними бабами тюркського походження, колекцією старовинних монет (нумізматичний відділ станом на 1894–1895 рр. мав 1246 монет російської імперії, античних, арабських, візантійських)⁸.

У системі навчання та виховання гімназистів краєзнавство займало одне з центральних місць, причому як на уроках, так і в позакласній роботі. Його організатором та натхненником директор Г. І. Тимошевський, який мав досвід краєзнавчої роботи, працюючи до цього у Сімферопільській гімназії, де під його керівництвом було проведено чимало навчальних екскурсій по Криму.

⁶ Лях Р.Д. Історичне краєзнавство Донеччини // Краєзнавство. 2001. №1. С. 47-52.

⁷ Божко Р.П. Краєзнавчий музей у Маріуполі: шлях до сторіччя. Маріуполь, 2020. С. 4

⁸ Отчет о состоянии Мариупольской Александровской гимназии за 1903 гражданский год. Мариуполь, 1904. С. 10.

Експерсії рідним краєм для гімназистів розпочалися з весни 1892 року і стали традиційними. Вони планувалися заздалегідь. Перед експерсіями викладачі виступали перед гімназистами та батьками з рефератами, у яких висвітлювали питання історії та сучасного стану тих місць, куди планувалися подорожі. Упродовж березня – першої декади травня 1892 р. відбулося 11 подібних лекцій і проведені експерсії до місцевих культових споруд релігійні православні та католицькі церкви, у синагогу, побували та відвідини шкіряного, пивовареного, миловареного, чавунно-ливарного заводів та макаронної фабрики⁹. 17–19 вересня 1901 р. гімназисти відвідали сільськогосподарську і кустарно-промислово виставки у Слов'янську, здійснили паломництво у Святогірський монастир¹⁰.

Питання, пов'язані з використанням місцевого матеріалу у навчально-виховному процесі, часто заслуховувалися на засіданнях педагогічних рад гімназії. У звіті Маріупольської Олександрівської гімназії за 1893 рік йшлося про організацію експерсії з учнями «з метою ознайомлення їх з Маріупольськими багатствами південної Росії і засобами їхньої обробки», відкриття при гімназії історико-археологічного музею¹¹.

Таким чином, педагоги Маріуполя, проводячи велику краєзнавчу роботу, видавши книгу «Маріуполь и его окрестности», на думку директора Олександрівської гімназії та ініціатора створення цієї книги Г. І. Тимошевського, ставили за мету «дати, по-перше, як учням, так і місцевим жителям можливість ознайомитися хоча б у загальних рисах з історією свого рідного міста, а по-друге – полегшити працю майбутнім дослідникам місцевої історії»¹². Сучасний дослідник витоків краєзнавчого руху в Маріуполі педагог, член НСКУ Павло Мазур зробив такий висновок: «...описані в книзі навчальні експерсії НЕ БУЛИ РАЗОВИМ заходом, а части-

ною добре продуманої СИСТЕМИ, у якій відображена багатолітня краєзнавча робота, яка проводилася в гімназії до та після виходу в світ книги. Це була саме новаторська робота, яка уперше проводилася в Маріуполі!»¹³.

У 1919 р. гімназію ліквідували. Тут деякий час розташовувалася солдатська казарма, пізніше – радянські навчальні заклади, курси для сільських активістів, партійна школа. Ймовірно, у період становлення радянської влади в регіоні, музейні колекції були пограбовані. Лише невелика частка колишніх експонатів була передана в новостворений у 1920 р. Маріупольський краєзнавчий музей¹⁴.

Одним із знаних організаторів краєзнавчого руху був Іван Пантелеймонович Коваленко (1887–1947). Уродженець Маріуполя, І. Коваленко свого часу отримав дві вищі освіти у Харкові та Москві, ставши спеціалістом з геології та агрономії. У 1916 р. Коваленко повертається до Маріуполя, де починає викладацьку діяльність у Маріїнській жіночій гімназії – викладав природознавство, керував гуртком любителів природи. Був одним із ініціаторів створення «Товариства вивчення місцевого краю» та обраний головою його правління. Завдяки товариству був створений у 1920 р. Маріупольський краєзнавчий музей. Його директором призначено І. П. Коваленка, а дружину, Ніну Семенівну – завідувачкою етнографічним відділом.

З часом Маріупольський музей стає центром краєзнавчої роботи, до якої широко залучалися спеціалісти В. Голицинський, П. Пиневиц, В. Вольський, П. Караманов, В. Маєвська, М. Бабко й інші працівники, а також вчителі, школярі. Із звіту директора музею І. П. Коваленка від 13 січня 1928 р. дізнаємося, що уже з перших тижнів свого заснування музей «висунув у якості свого основного завдання вивчення Маріупольського повіту і розпочав збір матеріалу,

⁹ Маріуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Маріупольской Александровской гимназии /под ред. Г. И. Тимошевского. – Маріуполь, 1892. С. 4-5, 43.

¹⁰ Отчет о состоянии Маріупольской Александровской гимназии за 1901 гражданский год. Маріуполь, 1902. С. 29-30.

¹¹ Отчет о состоянии Маріупольской Александровской гимназии за 1892 гражданский год. Маріуполь, 1893. С. 53.

¹² Маріуполь и его окрестности. Маріуполь, 1892. С. 11.

¹³ Мазур П.И. У истоков краеведения в Маріуполе // Маріупольский краеведческий сборник. Маріуполь: Изд-во «Рената», 2010. С. 5.

¹⁴ Салькова Н. Музей історії Маріупольськоо коледжу ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» // Маріупольський краєзнавчий збірник. 2020. Матеріали регіон. наукової конференції «Маріуполь у краєзнавчому вимірі», м. Маріуполь, 7 лютого 2020 р. Херсон, 2020. С. 43 – 44.

який міг бути виставленим у музеї, характеризуючи Маріупольщину. ...Весь матеріал не краєзнавчого характеру, який знаходився в музеї, поступово був замінений місцевим матеріалом»¹⁵. Поступово колекція музею поповнювалася геологічними пам'ятками, зокрема старокримського гранітного оголення та гербарію¹⁶. У 1922 р. музейні працівники розробили «Інструкції для збору матеріалів із зоології, ботаніки, мінералогії та геології, з ґрунтознавства, історії, етнографії»¹⁷, а у 1923 р. для учнів та вчителів – «Зразкові екскурсії з культурознавства та краєзнавства для трудових шкіл», «Екскурсії для вчителів та учнів м. Маріуполя». Іван Коваленко налаштовував працівників не тільки на збиральницьку та експозиційну роботи, а й заохочував їх до наукових досліджень, прагнучи перетворити музей на «творчу лабораторію». У доробку музейників з'явилося чимало наукових статей: «Музей краєзнавства», «Заповідники на Маріупольщині», «Хомутовський степ», «Замітки про фауну Маріупольщини» та інші¹⁸. У середині 1920-х років музейники домоглися того, щоб Маріупольський окрвиконком офіційно затвердив наступні заповідники: «Хомутовський степ», «Кам'яні Могили», «Білосарайська коса», «Цілині схили до Кальчіку»¹⁹.

Як досвідчений педагог, І. Коваленко добре розумів важливість краєзнавства як засобу зв'язку навчання з життям, тому зі сторінок журналу «Просвещение Донбасса» скаржився на те, що у бібліотеках та книжкових базарах неможливо знайти літературу «про свій рідний повіт, іноді дуже заселений, навіть часто культурний... І тепер ще ми літературу, наприклад, про Маріупольський повіт повинні шукати лише у Петербурзькій публічній бібліотеці і там навіть задовольнятися при цьому самою незначною кількістю книг».²⁰

У 1920–1930-і роки Маріупольський краєзнавчий музей стає з одним із кращих не тільки в губернії, а й в Україні. І. Коваленка запрошують до Москви на II Всесоюзний з'їзд краєзнавства

Будинок Маріупольського краєзнавчого музею 2000 –ті рр.

(1923), а в 1925 р. – у Харків на I Всеукраїнську краєзнавчу конференцію. У 1926 р. він бере участь у II Всесоюзному з'їзді геологів у Києві, стає кореспондентом Українського комітету охорони пам'яток природи, членом Українського комітету краєзнавства. Його статті з'являються у виданнях Донецька, Харкова, Києва, на сторінках маріупольських газет. До кінця не досліджені останні роки життя І. Коваленка. За деякими неперевіреними даними, він був заарештований та засланий (або встиг виїхати сам) до Молдавії. Звідти через кілька років переїхав до Середньої Азії (Ташкент), де помер приблизно в 1947 р.²¹

Меморіальна дошка І. П. Коваленку у м. Маріуполь

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 2188, арк. 29-33.

¹⁶ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-5, оп. 1, спр. 99, арк. 5-5 зв.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 4, спр. 192, арк. 261-272.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 6, спр. 2188, арк. 74-82; *Коваленко І.П.* Заповідники на Маріупольщині // Охорона пам'яток природи на Україні. Харків, 1928. 36. 2. С. 68-85.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2188, арк. 29-33.

²⁰ *Коваленко І.П.* Музеї краєведения в Донбассе // Просвещение Донбасса. 1923. № 5. С. 90.

²¹ *Божко Р.П.* Подвижник музейного дела. Очерк жизни и деятельности И. П. Коваленко, организатора и первого директора Мариупольского краеведческого музея. Мариуполь. 2003. 24 с.

У 20-х роках ХХ ст., окрім Маріупольського краєзнавчого музею, у Донецькому краї запрацювали Бахмутський та Сталінський музеї. Готувалися до відкриття музеї у навчальних закладах, на підприємствах. З цією метою проводилися археологічні дослідження, екскурсії по околицях з метою пошуку старовинних речей, культурних цінностей, вивчення природних особливостей краю тощо.

Краєзнавчий рух часто висвітлювався у місцевій пресі. Особливо систематичною у цьому плані велася робота на сторінках часопису «Просвещение Донбасса», який видавався протягом 1922–1925 рр. Було запроваджено рубрики «Відділ краєзнавства» та «Звичаї та повір'я Донбасу, що зникають», де подавалася різноманітна інформація з історії Донеччини, наводилися інструкції по створенню місцевих музеїв, з 1923 р. з'явилася рубрика²².

На початку 1920-х років краєзнавчий рух на Донеччині набуває ромахи, завдячуючи діяльності широких мас, зацікавлених у вивченні рідного краю, залучення до краєзнавства умілих організаторів на місцях, педагогів та науковців у навчальних закладах. Проте цей порух, як у Донецькому краї, так і по всій Україні, часто був стихійним та потребував централізованого керівництва, координації краєзнавчої роботи по всій Україні. З цією метою у Харкові з 28 по 31 травня 1925 р. пройшла I Всеукраїнська краєзнавча конференція, яка створила Український комітет краєзнавства (УКК). У зверненні до всіх краєзнавчих організацій України говорилося, що конференція стала «першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України»²³.

З 5 по 9 травня 1926 р. відбувся Луганський окружний з'їзд Рад одинадцятого скликання, який звернув увагу «на необхідності організації науково-дослідної роботи по вивченню Донбасу, яку, без сумніву, потрібно проводити уже на місцях». З'їзд визнав необ-

хідним організувати «при Донецькому інституті народної освіти (ІНО) науково-дослідну кафедру з вивчення природи, економіки, історії та побуту Донбасу»²⁴.

Правління Донецького ІНО на своєму засіданні від 20 травня 1926 р. прийняло рішення про відкриття науково-дослідної кафедри по вивченню Донбасу та затвердило склад кафедри на 1926/27 академічний рік. Кафедра складалася з трьох секцій: 1. Секція соціально-історична – керівник секції проректор Донецького ІНО професор Грушевський С.Г. У цю секцію входять дві підсекції: а) археологічна – керівник вчений археолог Локтюшов С.О.; б) освіти та культурної праці на Донбасі – керівник професор Бельський Ф. А. 2. Секція вивчення природних багатств Донбасу – керівник професор Равіч-Щербо Є. А. 3. Секція вивчення промисловості та електрифікації Донбасу – керівник професор Буравцов В. С.²⁵. Офіційно кафедра вивчення Донбасу при Донецькому ІНО запрацювала після рішення президії Укрнауки Наркомату освіти УСРР, прийнятому на її засіданні 31 липня 1926 р.²⁶

Значні археологічні відкриття у межах сучасного Маріуполя та подальший розвиток краєзнавства у цьому регіоні пов'язані з ім'ям Миколи Омеляновича Макаренка (1877–1938). У 1930–1931 роках під його керівництвом велися розкопки Маріупольського могильника на лівому березі річки Кальміус, де планувалося будівництво металургійного заводу «Азовсталь». Велика працездатність, наполегливість М. Макаренка, допомога працівників Маріупольського краєзнавчого музею та десятків добровольців принесли результати: відкрито та врятовано 120 поховань дніпро-донецької культури. Доведено, що Маріупольський могильник був найдавнішим погребальним комплексом у ланцюжку культур, які привели до появи іраномовних скіфів. Працюючи особисто до повного виснаження, Макаренко врятував від знищення 130 поховань людей пізньокроманьйонського типу, які мешкали у тій місцевості в другій половині 5 тис. до н. е.,

²² Гаевой А. Исчезающие народные обычаи и поверья в Донбассе // Просвещение Донбасса. 1923. С. 67-70.

²³ Реснт О.П. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. Вид 2-е, доп. К., 2021. С. 19-20.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4615, арк. 8.

²⁵ Там само, арк. 2-4.

²⁶ Там само, арк. 1.

а також чотири поховання енеолітичної скелянської культури²⁷.

У архівах збереглися звіти, які М. Макаренко відправляв до Інституту археології АН України: «Короткий звіт і археологічні дослідження на території Сталінської округи» (1930), «Відчіт про роботу археологічної експедиції за дослідженнями території «Азовсталь» біля Маріуполя протягом осені 1931 року»²⁸. У 1933 р. побачила світ одна з головних і останніх праць професора М. Макаренка – авторська монографія «Маріупольський могильник». Репресований як учасник «кадетсько-монархічної організації» та страчений 4 січня 1938 р. Реабілітований Президією Верховної Ради СРСР від 16.01.1989 р. Його ім'я внесено у список жертв репресованого краєзнавства у 20-30-і рр. XX ст.²⁹.

Микола Омелянович
Макаренко

Активна археологічна та краєзнавча робота у кінці XIX – на початку XX ст. проводилася у районі Подінців'я – сьогоднішня територія Слов'янщини, Лиманщини Краматорського району Донеччини. Важливе місце у дослідженні та популяризації знань про цей край належить Василю Феоктистовичу Спесивцеву (1861–1905), священослужителю, археологу-аматору, краєзнавцеві.

З 9 квітня 1885 р. В. Спесивцев перебуває на посаді настоятеля Свято-Архангело-Михайлівської церкви села Райгородок Ізюмського повіту Харківської губернії. З ініціативи о. Василя при храмі була відкрита церковно-приходська школа, в який він обійняв посаду духовного вчителя, створив народну бібліотеку. Василь

Спесивцев цікавився історією Райгородка, з дітьми проводив екскурсії, під час яких збирав предмети старовини. Виявилось, що край був багатим на археологічні знахідки, які йому часто приносили місцеві жителі, особливо після земляних весняних робіт, чимало було знайдено «мною особисто й за допомогою сільських хлопчиків», «очікую ще знахідок, тому що райгородські селяни цієї осені зорють місце древніх поселень під жито й дуже можливо що-небудь виявиться»³⁰.

У церковно-приходській школі крім духовних та наукових знань о. Василь вів з дітьми бесіди про красу рідного краю, про його природні багатства, заохочував їх до збирання предметів старовини. Зібрані артефакти зберігав у шкільній кімнаті, яка стала своєрідним музеєм. Після перших археологічних досліджень він починає спілкуватися з відомими на той час науковцями, археологами Є. Редіним, М. Федоровським, В. Городцовим, отримав схвальне слово від професора Д. Багалія. Сам він активно долучається до наукових досліджень: робить описи та малюнки знахідок, порівнює та співставляє археологічні знахідки, віднайдені у районі Райгородка, Слов'янська, Лимана, готує звіти про проведену роботу.

Про наукові інтереси В. Ф. Спесивцева, його зацікавленість у збереженні для науки та майбутніх поколінь віднайденого ним історичного матеріалу можна дізнатися з його листа від 8 травня 1892 р. до отця Миколи Лашенка, протоієрея Харківської Троїцької церкви. У листі, зокрема, він просить о. Миколу передати Історико-Філологічному товариству, «що всі знайдені мною речі й монети я жертвую для Археологічного музею при університеті й роблю це з великим задоволенням... Цілком усвідомлюю, що коштовні для історії Харківської губернії (і взагалі Росії) речі не можуть залишатися в приватних руках, де зі ста випадків у дев'яноста

²⁷ Макаренко, Микола. Маріупольський могильник [Електронна копія] / Микола Макаренко ; Всеукр. акад. наук. Електрон. текст. дані (1 файл : 133 Мб). Київ : Вид-во Всеукр. акад. наук, 1933 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2011). Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20200809025910/https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1044>

²⁸ Список пам'яток археології України. Донецкая область /Сост. О. Я. Привалов, А. И. Привалов. К.: УООП, 1988. С. 102.

²⁹ *Звагельський В.Б.* Невтомний у праці (М. О. Макаренко) /Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) Голова редколегії П.Т. Тронько. Київ: «Рідний край», 1991. С. 161-167.

³⁰ *Редин Е.* Памяти отца Василия Спесивцева / Е. Редин // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1905. – С. 605–611. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://books.google.com/books?id=YaQWAAAAYAAJ>

неодмінно загубляться... У цей час знайдені мною особисто й за допомогою сільських хлопчиків ще 35 монет, подібних відісланим, тобто золотоординського походження (але, здається, не всі) – з них 3 срібні: до листопада або грудня я їх надішлю теж у дарунок Музею... До січня або лютого я приготую й більш докладний опис цікавих в історичному сенсі околиць Райгородка, та й малюнки їх. У своїй записці до професора Д. І. Багалія я мало... торкнувся топографії й різних ознак осілости давніх поселень... Не були поміщені мною й місцеві народні перекази – про минуле Райгородка, тому що в записці мене властиво цікавили знахідки: до якого століття їх віднести, тому з нетерпінням очікую прочитати передмову (до моєї записки) проф. Д. І. Багалія... Завжди Вам вдячний священник В. Спесивцев»³¹.

В. Спесивцев виступав з повідомленнями на археологічних з'їздах, засіданнях Харківського історико-філологічного товариства, членом якого він став у 1892 р. Його праці і сьогодні мають велике наукове та історичне значення³².

Провадив підготовку до XIII Археологічного з'їзду, але смерть перервала його діяльність. 1 січня 1905 р. у віці 43 років В. Спесивцев помер «від розриву серця», як було зазначено в метричній книзі³³.

Священника В. Ф. Спесивцева як популяризатора краєзнавчих знань високо оцінив професор Харківського університету Є. К. Редін: «Василь Спесивцев належав до числа надзвичайно енергійних, освічених діячів, що працюють у глухих куточках нашої батьківщини – в ім'я любові до культури, до поширення всього світлого й гарного в тім середовищі, у яким доводиться їм діяти. Такі діячі не замикаються в обмеженій сфері своїх спеціальних обов'язків і намагаються бути корисними в тій області, що виходить із кола цих обов'язків і на яку вони натрапляють із властивою їм допитливістю, любов'ю до науки, культури»³⁴.

³¹ Там само.

³² Спесивцев В. Случайные археологические находки // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 6. Харьков, 1894. С. 1–10. Спесивцев В. О железных предметах из с. Райгородки, Изюмского уезда: сообщение [к протоколу восемнадцатого заседания предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове] // Записки Императорского Харьковского университета. 1903. Кн. 1. С. 15 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/7017>; Спесивцев В. Ф. О древностях с. Райгородка, Изюмского уезда: сообщение // Записки Императорского Харьковского университета. 1903. Кн. 2. С. 80 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/7399>.

³³ Державний архів Донецької області, ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 91.

³⁴ Редін Е. Памяти отца Василия Спесивцева ...

Велику роль у краєзнавчому русі Донеччини 1920-30-х років належить українському вченому, музейнику, археологу Миколі Вікентійовичу Сібільову (1873–1943). Перший і, можливо, головний період своєї науково-пошукової та краєзнавчої діяльності він присвятив Ізюмщині. Микола Сібільов став засновником Ізюмського краєзнавчого музею та тривалий час був його директором (1920–1941). Завдяки його наполегливості в Ізюмі вийшли друком матеріали з археологічних досліджень: два випуски «Древности Изюмщины» (1926), «Старовинности Изюмщины» (1928–1930).

Меморіальна дошка М. А. Сібільову. м. Ізюм

На початку 1934 р. М. Сібільов разом із сім'єю переїздить до Святогірська. Занурюється в археологічні дослідження Святогір'я, Слов'янського, Краснолиманського (нині – Лиманський) та Артемівського (нині – Бахмутський) районів Донецької області, збирає предмети побуту первісних людей, знаряддя праці кам'яної доби, ним відкриті могильники, стоянки древніх людей у басейні річки Сіверський Донець тощо. Довготривала й наполеглива археологічна, краєзнавчо-пошукова робота дала можливість зібрати великий рідкісний матеріал – у квітні 1934 року за сприяння М. В. Сібільова був заснований Артемогірський (Святогірський)

краєзнавчий музей, де він працював науковим консультантом. М. Сібільов підтримував тісні ділові зв'язки з відомими вченими: віце-президентом Українського археологічного комітету С.С. Гамченком, професорами О.С. Федоровським, П.П. Єфименком. Він пише статті, виступає на конференціях, його ім'я як археолога, науковця, краєзнавця стає добре відомим не тільки в Україні.

Восени 1941 року у зв'язку з наближенням фронту бойових дій М. Сібільов переймається долею музейних експонатів Ізюмського та Святогірського музеїв. З великими труднощами за допомогою невеликої кількості музейних працівників, його дружини С. М. Одінцової та прикомандированих до музею військових у 1942 р. вдалося вивезти до Уфи основні експонати з Ізюму. Музейні цінності зі Святогірського музею довелося закопати у землю, так як вивезти їх уже не було можливості. Тільки у 2008 році музейним працівникам Святогірська та Слов'янська, краєзнавцям, членам НСКУ В. Дєдову, А. Шамраю, В. Давиденку вдалося віднайти те таємне місце у тому дворі, де проживав М. Сібільов – понад 3 тисячі археологічних артефактів поповнили колекцію сучасного Святогірського музею.

Таким чином, з другої половини XIX ст. краєзнавчий рух у Донецькому краї розпочинає свій масовий організований розвиток і досягає

найвищого розвитку у 1920-х – на початку 1930-х років. Приклад у цій справі показує Маріупольський округ, де досить на високому рівні краєзнавча робота, дослідження історії та популяризація знань про рідний край проводилися у Маріупольській Олександрівській гімназії, у Маріупольському краєзнавчому музеї. Громадська активність місцевого населення поєднана із ініціативою, наполегливістю та професійною майстерністю таких організаторів краєзнавчого руху, як Ф. А. Хартахай, Г. І. Тимошевський, І. П. Коваленко, сприяли створенню музеїв, виданню краєзнавчої літератури, активного використання краєзнавчого матеріалу у навчальних закладах Маріупольської округи.

Багатою на археологічні знахідки виявилася Слов'янщина. Пошуки артефактів, збір та опис старовинних речей і звичаїв у цьому краї проводили В. Ф. Спесивцев, М. В. Сібільов та чимало їхніх однодумців – цінні знахідки періоду кінця XIX – початку XX століть і сьогодні зберігаються у музеях Слов'янська, Святогірська, Харкова, Києва.

Фундамент, закладений старшим поколінням краєзнавців, використовується сьогоднішніми дослідниками рідного краю, науковцями, освітянами, просвітянами Донеччини. Набуті роками досвід у краєзнавстві і надалі буде в нагоді майбутнім поколінням.

References

1. Bielikova N., Bielikov O. (2014). Arkheoloh-amator otets Vasyl Spesivtsev. [The amateur archaeologist Father Vasyl Spesivtsev] Istoriiia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk, 24 (1), 472-482. [in Ukrainian].
3. Bozhko R. P. (2003). Podvyzhnyk muzeinoho dila. Ocherk zhyzni i deiatel'nosti I. P. Kovalenko, orhanyzatora i pervoho dyrektora Mariupol's'koho kraieznavchoho muzeiu. Mariupol. [in Russian].
4. Bozhko R. (2020). Kraieznavchyi muzei u Mariupoli: shliakh do storichchia. Mariupol. [in Ukrainian].
5. Pavlukhina V. (1997). Okremi aspekty istorychnoho kraieznavstva na Donechchyni v 20-90-i rr. XX st. Novi storinky v istorii Donbasu: statii, 5, 164-171. Donetsk. [in Ukrainian].
6. Kul'chits'kyi S., Yakubova L. (2019). Trysota rokiv samotnosti: ukrains'kyi Donbas u poshukakh smysliv i Bat'kivshchyny. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
7. Liakh R., Pavlukhina V. (2001). Istorychne kraieznavstvo Donechchyny. [Historical local history of Donetsk region] Kraieznavstvo, 1, 47-52. [in Ukrainian].
8. Pirko V. (2003). Zaselennia Donechchyny u XVI-XVIII st.: Korotkyi istorychnyi narys i uryvky z dzherel. Dnipro: SVD. [in Ukrainian].
9. Mazur P. (2010.) U istokov kraevedeniia v Mariupole. Mariupol's'kyi kraieznavchyi zbirnyk. Mariupol: Renata, 5-7. [in Russian].
10. Tron'ko P. (1991). Istorychne kraieznavstvo na Ukraini u 20–30-kh rokakh. In: Represovane kraieznavstvo (20–30-i roky). Kyiv: Ridnyi kraj; Khmel'nyts'kyi red.-vyd. viddil, 4-5. [in Ukrainian].